

UTICAJ ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA NA UNAPREĐENJA POLITIČKOG DIJALOGA U BOSNI I HERCEGOVINI

INFLUENCE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS ON IMPROVEMENT OF POLITICAL DIALOGUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Džengis Hodžić

dzengis.hodzic@fu.unsa.ba

Primljen / Recieved : 4. 9. 2025.
Prihvaćen / Accepted: 28. 9. 2025.

Sažetak

Glavni cilj ovog rada jeste ukazati na način na koji organizacije civilnog društva, kroz uspostavljanje političkog dijaloga, doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini. Anketno istraživanje provedeno je na lokalnom, kantonalnom, entitetskom i državnom nivou, na reprezentativnom i stratificiranom uzorku (10% – prema statističkoj metodi). U istraživanju je učestvovalo ukupno 62 ispitanika, a obuhvaćeni su aktivisti organizacija civilnog društva, kao i službenici organa državne uprave.

Jedna od ključnih hipoteza istraživanja jeste da organizacije civilnog društva, kroz uspostavljanje političkog dijaloga, značajno doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini. U radu je predstavljen pregled i teorijska analiza uloge organizacija civilnog društva, kao i najznačajnijih javnih politika koje su one zagovarale. Također, izvršeno je poređenje javnih politika i njihove praktične primjene u zemljama regiona te državama članicama Evropske unije. Problem istraživanja ogleda se u sagledavanju procesa transformacije i nedovršene tranzicije organizacija civilnog društva u Bosni i Hercegovini, koje su u posljednjem periodu postale izrazito aktivne, posebno u oblasti ekoloških i socijalnih javnih politika. Predmet istraživanja odnosi se na ulogu, značaj i utjecaj organizacija civilnog društva na procese donošenja javnih politika, kao i na njihovu korelaciju s organima državne vlasti. Ključna istraživačka pitanja obuhvataju: značaj primjene Sporazuma o saradnji između Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i organizacija civilnog društva; važnost uključivanja organizacija civilnog društva u ranu fazu identifikacije problema i definisanja prioriteta; te ulogu političkog dijaloga u određivanju strateškog pravca razvoja reforme javne uprave. Posebna pažnja posvećena je i uspostavljanju institucionalnih mehanizama saradnje s organizacijama civilnog društva, poput kancelarija, agencija ili odjeljenja za saradnju.

Ključne riječi: organizacije civilnog društva, politički dijalog, organi državne uprave, Bosna i Hercegovina, Evropska unija

Abstract

The main goal of this paper is to show how civil society organizations contribute to the reform of public administration in Bosnia and Herzegovina through the es-

establishment of political dialogue. The survey was conducted at the local, cantonal, entity and state level on a representative and stratified sample (10% - according to the statistical method). A total of 62 respondents took part, including activists from civil sector organizations as well as employees of state administration bodies. One of the main assumptions of the research axis is how civil society organizations will contribute to the reform of public administration in Bosnia and Herzegovina through the establishment of political dialogue. This paper provides an overview and theoretical analysis of civil society organizations as well as the most important public policies advocated by them. In addition, a comparison of public policies and their practical application in neighboring countries as well as in the countries of the European Union was made. The research problem is reflected in looking at the started process of transformation and the unfinished process of transition of Bosnian civil sector organizations, which have been significantly active in the recent period, especially in the field of environmental and social public policies. The subject of this research reflects on the role and importance as well as the influence of civil society organizations on the processes of adopting public policies as well as on the correlation with state authorities. The key issues investigated in this paper are the importance of implementing the Agreement on Cooperation between the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina and civil society organizations and the importance of including civil society organizations in the early stages of identifying problems and defining priorities. In addition, special attention was paid to the importance of political dialogue in defining the strategic direction of the development of public administration reform and the importance of establishing special institutional mechanisms for cooperation with civil society organizations, such as offices, agencies or departments for cooperation with organizations.

Keywords: civil society organizations, political dialogue, state administration bodies, Bosnia and Herzegovina, European Union

1. UVOD: RAZVOJ ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Organizacije civilnog društva imaju važnu posredničku ulogu između javnih vlasti i građana. Poseban segment čine nevladine organizacije, koje pripadaju skupini organizacija civilnog društva, odnosno tzv. trećem sektoru. One se osnivaju s ciljem rješavanja problema s kojima se suočava lokalna zajednica.

U međunarodnom kontekstu, treći sektor je poznat pod različitim nazivima. U anglosaksonskom prostoru često se koristi termin neprofitni sektor (non-profit sector), dok se u Velikoj Britaniji prepoznaje kao volonterski i zajednički sektor (voluntary and community sector). U Francuskoj se koristi termin socijalna ekonomija (économie sociale), dok se u većini centralnoevropskih i jugoistočnoevropskih država upotrebljava pojam nevladin sektor. Najznačajnije aktivnosti trećeg sektora historijski su bile pripisivane javnom ili privatnom sektoru, dok se njegov specifičan doprinos izdvojio tek kasnije. Analiza javnih politika započinje svoj razvoj krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, a

danas predstavlja jednu od standardnih poddisciplina političkih nauka. Njezini teorijski izvori i istraživački poticaji prepoznaju se prvenstveno u politologiji, ali i u srodnim društvenim naukama.¹ Osnove javnih politika razvile su se unutar teorija sistema i predstavljaju „izlaznu stranu“ političkog sistema, u kojem se odvija autonomna distribucija vrijednosti za cjelokupno društvo. Đorđević navodi nekoliko relevantnih poimanja pojma policy, kako u užem, tako i u širem smislu.

Prvo gledište, nastalo unutar teorija sistema, javne politike posmatra kao proizvode, odnosno rezultate ishoda političkog sistema. Drugo gledište definiše policy kao opće smjernice koje vlasti nastoje provoditi, pri čemu se konkretne odluke uvijek razmatraju kao dio šireg plana. Treće poimanje, koje se smatra jednim od najutjecajnijih, policy tumači kao djelovanje usmjereno na ostvarenje kratkoročnih ili dugoročnih ciljeva, kao i drugih svrha i namjera.

Polazna faza u procesu kreiranja javnih politika jeste identifikacija problema koji postoji u zajednici. Odabir problema koji treba riješiti zahtijeva prikupljanje informacija o njegovim prethodnim uslovima, kao i o vrijednostima čije ostvarenje može doprinijeti njegovom razrješenju. Upravo su informacije o policy problemima od ključne važnosti za analizu javnih politika.

U literaturi se razlikuje više tipova javnih politika, među kojima se najčešće izdvajaju: distributivne, redistributivne, regulativne i većinske politike.² Pravni okvir za osnivanje i djelovanje nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini utemeljen je u Ustavu BiH, koji garantuje da sva lica na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode sadržane u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Među tim pravima posebno se ističu pravo na slobodu mirnog okupljanja i pravo na slobodu udruživanja s drugima.

Prema analizi Centra za promociju civilnog društva (CPCD), nevladine organizacije se, s obzirom na sadržaj i oblasti djelovanja, dijele na one koje se bave: obrazovanjem i istraživanjem, socijalnim i humanitarnim uslugama, mladima, razvojem lokalne zajednice, rodnom ravnopravnošću (gender), zagovaranjem i drugim oblastima.

Civilno društvo u teorijskom smislu podrazumijeva „udruživanje“, „općinu“ ili „zajednicu“ građana kao politički utjecajnu zajednicu, odnosno najviši oblik udruživanja slobodnih građana s ciljem zajedničkog odlučivanja o društvenim problemima i razvojnim prioritetima. U tom smislu, građansko društvo se poistovjećuje s političkom zajednicom, ali se pojmovno suprotstavlja „kući“, tj. privatnoj sferi ili domaćinstvu.

¹ Grancis G. Castles, *Komparativne javne politike-primjeri poslijeratne preobrazbe*, Masmedija, Zagreb 2009, str. 40.

² Snježana Đorđević, *Analiza javnih politika*, Čigoja, Beograd 2010, str. 283.

Historijski gledano, izraz *societas civilis* prvi je upotrijebio Leonardo Bruni, koristeći ga kao latinski ekvivalent grčkom pojmu *koinonia* politike.³ Civilno-političke nevladine organizacije predstavljaju oblike alternativnih politika i djelovanja članova društva koji su nedovoljno zastupljeni u zvaničnoj političkoj sferi. Neke od ovih organizacija okupljaju članove koji zauzimaju visoke položaje i koji su bili aktivni u građanskim inicijativama tokom osamdesetih godina u Bosni i Hercegovini. Ipak, većina njih nastala je kao odgovor na djelovanje glavnih nacionalistički orijentisanih političkih partija tokom i nakon rata, s ciljem da ospore njihove osnovne pretpostavke, a naročito princip dominacije nacionalno-etničkih podjela, kakav je institucionaliziran Daytonskim ustavom.⁴ S obzirom na značajnu ulogu međunarodne zajednice i međunarodnih donatora u iniciranju i razvoju sektora, nevladine organizacije (NVO) često se percipiraju više kao produžena ruka međunarodnih organizacija, nego kao ključna osnova civilnog društva. Iako je ovo dominantno mišljenje, važno je naglasiti da predstavnici lokalnih NVO nisu lobirali niti davali komentare donatorima na način koji bi zanemarivao stvarne potrebe i interese građana; naprotiv, njihovo djelovanje u potpunosti je usklađeno s donatorskim misijama, ciljevima i zadacima, pri čemu se nastoji očuvati lokalna relevantnost i legitimitet.⁵

2. PREGLED LITERATURE I TEORIJSKI OKVIR

Civilno društvo može se definisati kao složeno i dinamično društvo, u kojem je zakonom zaštićena autonomija i sloboda nevladinih institucija. S jedne strane, ove institucije su orijentisane na nenasilje, samorganizaciju i samorefleksiju, dok s druge strane egzistiraju u stalnoj tenziji, kako u međusobnim odnosima, tako i u interakciji sa državnim institucijama, koje oblikuju, ograničavaju, ali ujedno i omogućavaju njihovo djelovanje.⁶ Po Antonu Gramšiju civilno “društvo je konstituisano od dvije vrste elemenata: kulturno-vrijednosnih sadržaja s jedne, kao i mreža institucija i građanskih asocijacija sa druge strane. On gleda na civilno društvo kao na najvažniji društveni teren u kom se vodi „rovovska borba za novi poredak“.⁷ Javno zagovaranje (engl. *advocacy*) podrazumijeva intervenciju u društvenoj stvarnosti

³ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauka, Srbije, Beograd, 2004, 18-19, (dalje: V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*)

⁴ Paul Stubbs i Kendra Gregson, (urednici): *Social Policy, Protection and Practice: the care of vulnerable groups in Bosnia-Herzegovina*, Svjetlost, Sarajevo 1998, str. 24.

⁵ Reima Ana Maglajlić, Edin Hodžić, “*Political Participation.*” In *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, ed. Dobrila Govedarica, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006, str. 30.

⁶ Džin Kin, *Civilno društvo, stare slike, nove vizije*, Filip Višnjić, Beograd 2003, str. 243.

⁷ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 50.

s ciljem uvođenja određenih promjena, pri čemu posebno djeluju oni koji nemaju moć ili je posjeduju nedovoljno. Javno zagovaranje obuhvata tri ključna elementa: a) ciljnu publiku – kreatori politika, odnosno donositelji odluka koji posjeduju autoritet i ovlaštenje da utiču na ostvarenje ciljeva zagovaranja; b) zadavanje zadatka – što može uključivati promjene ustava, zakona, politike, praksi i slično; c) indikatore uspjeha – primjerice usvajanje novog ili povoljnijeg programa, primjena određenog zakona ili politike, te druge konkretne rezultate.

Javne politike (policy) u najkraćem se mogu shvatiti kao praktična, konkretna politika u djelovanju. Prema Endrjuu Hejvudu, javna politika obuhvata „formalne, odnosno formulirane odluke vladinih tijela“.⁸ Gaj Peters „javnom politikom“ smatra „zbroy vladinih aktivnosti koje imaju utjecaj na život građana“.⁹ Civilno društvo predstavlja jednu od najkonkurentnijih tema u savremenim društvenim naukama, o kojoj ne postoji jedinstvena ni dominantna teorija. Štaviše, često je teško uspostaviti čvrstu povezanost između pristupa političke filozofije o civilnom društvu i rasprava koje proizlaze iz empirijskih istraživanja.¹⁰

U savremenom društvu nevladine organizacije (NVO) imaju sve veći značaj, kako na nacionalnom nivou, tako i na međunarodnom planu. Nevladin sektor karakteriše se time što nije opterećen borbom za vlast i institucionalizacijom, već je prepoznatljiv po entuzijazmu, dobrovoljnom članstvu, volonterskom radu, amaterizmu, kao i po organizovanom angažmanu na pitanjima koja predstavljaju njihov interes i potrebu.

Nevladine organizacije doprinose razvoju demokratskih društava, naročito kroz unapređenje javne svijesti i aktivnog učešća građana u javnom životu. One uključuju građane u različite društvene aktivnosti i u rješavanje pitanja od značaja za širu zajednicu. Osim toga, neprofitne nevladine organizacije imaju poseban značaj u socijalnoj politici razvijenih zemalja, s obzirom na to da savremena država često ne može zadovoljiti sve potrebe građana, te mnoge svoje programe prebacuje na neprofitni nevladin sektor.

Na taj način, neprofitni nevladin sektor postaje alternativni partner državnom sektoru, omogućavajući ljudima u kriznim situacijama da se oslone na vlastite snage. Organizacije unutar ovog sektora podrazumijevaju djelovanje u javnom interesu, služeći blagostanju svojih članova ili doprinoseći opštem društvenom dobru.

⁸ Frances Heywood, *Understanding needs: A starting point for quality*. Housing Studies, 2004, 19(5): str. 709–726.

⁹ Gay Peters, Jon Pierre, (ur.), *Handbook of Public Policy*, Sage, London 2004, str. 461–479.

¹⁰ Lester M. Salomon at. al., *The Nonprofit Sector: For What and for Whom?*, Johns Hopkins University, 2000.

Udruženja predstavljaju oblik slobodnog udruživanja pojedinaca na principu dobrovoljnosti, s različitim mogućim ciljevima: zaštita interesa, zaštita stečenih ili iniciranje novih prava, te poticanje aktivnosti koje su na drugim nivoima društva zanemarene, npr. na institucionalnoj razini.

“Među ciljevima formiranja udruženja prepoznaju se: zaštita probitaka, zagovaranje ljudskih prava i sloboda, zaštita okoliša i prirode te održivi razvoj, kao i djelovanje u humanitarnoj, socijalnoj, kulturnoj, odgojno-obrazovnoj, naučnoj, sportskoj, zdravstvenoj, tehničkoj, informacijskoj, strukovnoj ili drugim sferama, pod uslovom da njihovi ciljevi nisu u suprotnosti s Ustavom i zakonom, a da ne ostvaruju profit ili druge materijalne koristi.”¹¹

Rad i aktivnosti udruženja regulisani su posebnim zakonima o udruženjima. Prema navodima Topić Stipića i Karabatića, “u većini pravnih sistema mogu se razlikovati različiti tipovi organizacija civilnog društva, uključujući: udruženja, fondacije i zaklade, zadruge, komore, sindikate i organizacije poslodavaca, vjerske zajednice, političke stranke, neprofitne ustanove i ekonomska interesna udruženja. Ipak, udruženja predstavljaju najbrojniji oblik organizacija civilnog društva. Najviše prostora za djelovanje udruženja otvara se na lokalnoj i strukovnoj razini, kao i unutar posebnih društvenih skupina, posebno u kontekstu zaštite i promocije njihovih prava i interesa.”¹²

Razlikuju se “tri mehanizma i načina uticaja nevladinih organizacija (NVO) na kreiranje javnih politika u Sjedinjenim Američkim Državama:

- a) Javno zagovaranje – na primjer, volonteri nevladinog sektora bili su među prvima koji su putem demonstracija javno zagovarali prestanak kršenja ljudskih i građanskih prava. Kao rezultat toga, polovinom 20. stoljeća došlo je do ukidanja rasističkih zakona u južnim dijelovima Sjedinjenih Američkih Država.
- b) Građanski savjetodavni komiteti, komisije i javne rasprave – u okviru kojih nevladine organizacije i zvanični kreatori javnih politika nastoje postići konsenzus o bitnim pitanjima zajednice i društva u cjelini. Također, u lokalnim (komunalnim) radionicama i otvorenim forumima učestvuju svi članovi zajednice, vladine agencije, nevladine organizacije i relevantne javne institucije, kako bi se zajednički adresirali određeni problemi ili pitanja.
- c) Pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja, koje je garantovano Općom deklaracijom Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i Evropskom

¹¹ Miro Radalj, Odnosi s javnošću u neprofitnim organizacijama, Hrvatska sveučilišna naklada/HUOJ, Zagreb 2018, str. 121.

¹² Davorka Topić Stipić, Sandra Karabatić, Civilno društvo: prepoznatljivost i perspektiva, Sveučilište u Mostaru, Mostar 2021, str. 26

konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, predstavlja temelj za efikasno djelovanje nevladinih organizacija u sferi javnog zagovaranja i participacije u donošenju politika.”¹³

Civilno društvo podrazumijeva „udruživanje“, „općinu“ ili „zajednicu“ građana kao politički utjecajnu zajednicu, odnosno najviši oblik udruživanja slobodnih građana s ciljem zajedničkog odlučivanja o društvenim problemima i prioritetima. Građansko društvo poistovjećuje se s političkom zajednicom, ali se pojmovno suprotstavlja privatnoj sferi, odnosno „kućnom društvu“. Izraz *societas civilis* prvi je upotrijebio Leonardo Bruni, kao latinski ekvivalent grčkom pojmu *koinonia* politike.¹⁴

“Raznovrsne su organizacije grupisane pod krovim pojmovima kao što su „nevladine organizacije“, „neprofitna organizacija“ organizacije“, ‘organizacije civilnog društva’ ili ‘treći sektor’”.¹⁵ “Takve organizacije često se nazivaju „NVO-ima društvene svrhe“, a uključuju, između ostalog, ekološke grupe, organizacije za zaštitu ljudskih prava, organizacije koje se bore protiv siromaštva, kao i one koje pružaju medicinsku pomoć u hitnim situacijama ili se nalaze u fazi razvoja.”¹⁶

Civilno-političke nevladine organizacije “predstavljaju oblike alternativnih politika članova društva koji su nedovoljno zastupljeni u zvaničnoj političkoj sferi. Neke od ovih organizacija okupljaju članove koji zauzimaju visoke položaje i koji su bili aktivni u građanskim inicijativama tokom osamdesetih godina u Bosni i Hercegovini. Sve ove organizacije nastale su kao odgovor na djelovanje glavnih nacionalistički orijentisanih političkih partija tokom i nakon rata, s ciljem osporavanja njihovih osnovnih pretpostavki, naročito principa dominacije nacionalno-etničkih podjela, kako je institucionalizirano Daytonskim ustavom.”¹⁷

S obzirom na značajnu ulogu međunarodne zajednice i međunarodnih donatora u iniciranju i razvoju sektora, “nevladine organizacije (NVO) često se percipiraju više kao produžena ruka međunarodnih organizacija, nego kao ključna osnova civilnog društva. Iako je ovo dominantno mišljenje, važno je naglasiti da predstavnici lokalnih NVO nisu lobirali niti davali komentare donatorima na način koji bi

¹³ Zvonimir Mataga, *Pravno na slobodu udruživanja prema Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Strazbur 2006, str. 5.

¹⁴ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauka, Srbije, Beograd, 2004, 18-19, (dalje: V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*)

¹⁵ Hildy Teegen, et al. *The importance of nongovernmental organizations (NGOs) in global governance and value creation: An international business research agenda*, Journal od International Business Studies, 2004, Vol. 35, str. 463-483.

¹⁶ Alnoor Ebrahim, *World Development*, 2003, Vol. 31, issue 5, str. 813-829

¹⁷ Paul Stubbs i Kendra Gregson, (urednici): *Social Policy, Protection and Practice: the care of vulnerable groups in Bosnia-Herzegovina*, Svijetlost, Sarajevo 1998, str. 24.

zanemarivao stvarne potrebe i interese građana; njihovo djelovanje u potpunosti je usklađeno s donatorskim misijama, ciljevima i zadacima, uz očuvanje lokalne relevantnosti i legitimiteta.”¹⁸

Značajan broj teoretičara posmatra civilno društvo kroz njegove funkcije u društvu. Kao najvažniju funkciju globalnog civilnog društva, Imanuel Kant navodi demokratiju, ističući da bez svjetskog civilnog društva demokratija ne može biti održiva u izolovanom, pojedinačnom društvenom ili nacionalno-državnom kontekstu, već se ostvaruje unutar šireg okvira svjetskog (globalnog) civilnog društva.¹⁹

Václav Havel smatra da “civilno društvo podstiče ljude na aktivno učestvovanje u vladanju, čime se jačaju veze između građana i njihove države. On ističe da u društvima u kojima vlada komunistički totalitarni sistem svaki oblik političkog života u tradicionalnom smislu biva ukinut. Ljudi nemaju priliku da se politički izraze ili organizuju, a nastali jaz popunjava se ideološkim ritualom. U takvoj situaciji, narod gubi interes za politiku, dok nezavisna politička misao, ukoliko je uopšte postojala, biva percipirana kao nerealna, neutemeljena i samozadovoljna igra, odaljena od stvarnih problema. Ona je s jedne strane sasvim utopijska, a s druge izuzetno opasna, s obzirom na strogu kontrolu koju režim provodi u ovoj oblasti.”²⁰

Đerđ Konrad u istom duhu tvrdi da “opstanak čovječanstva, vladavina zakona, poštivanje pojedinaca i manjina, sloboda misli i ograničavanje moći države, su najvažni zadaci civilnog društva”.²¹

Kao jednu od specifičnih funkcija civilnog društva bosankohercegovački teoretičar Esad Zgodić navodi, proizvodnju i kontrolu tajnog, jer i to u vlastitim aranžmanima i praksama uspostavljanja interesnih veza sa državnim vlastima i partijama”.²²

Kao slijedeću sastavnicu koja ulazi u različite definicije međunarodnih nevladinih organizacija nalazimo međunarodni karakter istih. Akademik Ibler tako smatra da se radi o „takvim međunarodnim organizacijama kojih članovi nisu države nego pojedinci ili udruženja različitih (...) državljanstava, odnosno državnih pripadnosti“.²³

¹⁸ Reima Ana Maglajlić, Edin Hodžić, “*Political Participation.*” In *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, ed. Dobrila Govedarica, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006, str. 30.

¹⁹ Ulrich Beck, *Šta je globalizacija?: zablude globalizma-odgovori na globalizaciju*, Vizura, Zagreb, 2003, str. 215-217.

²⁰ Vaclav Havel u: *The Power of the Powerless* ed. John Kene, Hutchinson, London, 1985, str. 49-50

²¹ Jagdiš Bagvati, U odbranu globalizacije, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 59

²² Esad Zgodić, *Tajni život demokratije*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010, str. 69.

²³ Lapaš Davorin, *Međunarodne nevladine organizacije kao subjekti međunarodnog prava*, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 1999, str. 16.

Nasuprot tome, odredbe Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata (1949) zahtijevaju od međunarodnih nevladinih organizacija samo da se bave čovjekom isključivo kao ljudskim bićem (humanitarni karakter) nezavisno o njegovoj vojnoj, političkoj, profesionalnoj ili drugoj pripadnosti (nepriistranost).²⁴

Nadalje, kao treći sastavni dio više različitih definicija nalazimo neprofitni karakter međunarodnih nevladinih organizacija. Ovu odrednicu nevladinih organizacija navodi i Evropska konvencija o priznanju pravne osobnosti međunarodnih nevladinih organizacija (pored toga, Konvencija traži i da nevladina organizacija ima ciljeve od međunarodne važnosti, da njezine aktivnosti obuhvaćaju najmanje dvije države te da ima ustanovljenu stalnu strukturu).²⁵

„Međunarodne (međuvladine) organizacije u najvećem broju slučajeva osnivaju ugovorom između država članica organizacije. S druge strane, međunarodne nevladine organizacije osnivaju se statutom. Radi se o aktu koji je usklađen s unutrašnjim pravom države sjedišta, odnosno države registracije međunarodne nevladine organizacije, a što se nekad izrijeком naglašava u samom statutu. Potrebno je naglasiti i kako statute međunarodnih nevladinih organizacija često nazivamo „ustavom“, a sve zbog brojnih sličnosti između ove dvije vrste akata koje nadilaze njihove formalne razlike.“²⁶

Kao jedan od primjera uticaja organizacija civilnog društva na unapređenje političkog dijaloga u Bosni i Hercegovini može se navesti politika prema studentima s invaliditetom na Univerzitetu u Sarajevu. U tom kontekstu, izuzetno je značajan koncept socijalne politike, naročito u pogledu potencijala koji otvara za razvoj službi podrške studentima s invaliditetom. Organi vlasti trebali bi zajednički djelovati s organizacijama civilnog društva koje su formirane i funkcionišu s ciljem promocije, afirmacije i zaštite ljudskih prava ranjivih, marginaliziranih i obespravljenih grupa društva.

Neophodno je procijeniti potrebu za formiranjem dodatnih javnih ustanova s javnim ovlaštenjima koje bi bile usmjerene na zaštitu prava određenih društvenih grupa. Kroz ove procese, donositelji odluka na svim nivoima vlasti trebali bi sagledati koje zakone i podzakonske akte treba donijeti, na kom nivou i koga će obavezivati njihova primjena – bilo da se radi o nacionalnom, entitetskom, kantonalnom, gradskom ili općinskom nivou vlasti.

Posebno je važno prikazati rezultate uspješnosti partnerske saradnje između vladinog i nevladinog sektora u rješavanju pitanja marginaliziranih grupa, s posebnim fokusom na studente s invaliditetom i njihovu saradnju s institucijama

²⁴ Ibid., str. 17.

²⁵ Ibid str. 17.

²⁶ Lapaš D., op. cit., str. 22.

lokalne i kantonalne vlasti. Naglašava se značaj zagovaranja efikasnog pružanja kvalitetnih javnih usluga i analiza sinergijskog djelovanja vladinog i nevladinog sektora u cilju podrške studentima s invaliditetom.

Pored toga, potrebno je ukazati na arhitektonske i druge barijere unutar organizacionih jedinica Univerziteta u Sarajevu, te prikazati mogućnosti njihovog otklanjanja. Važno je analizirati i studentsku percepciju postojećih barijera i njihove prijedloge za poboljšanja kroz djelovanje vladinog i nevladinog sektora.

U radu su se također razmotrile potencijalne dileme koje proizlaze iz odredbi Zakona o organizacijama i reprezentativnim organizacijama osoba s invaliditetom i civilnih žrtava rata Federacije Bosne i Hercegovine, koji, i pored brojnih benefita, nije osigurao finansiranje za takve organizacije, kao što je to učinjeno u Kantonu Sarajevo. Ipak, zakon uređuje postupak i uslove sticanja statusa organizacija osoba s invaliditetom i civilnih žrtava rata, njihovih reprezentativnih organizacija, te vođenje registra organizacija na nivou općina, kantona i Federacije BiH.

Studenti s invaliditetom trebali bi biti uključeni u procjenu prepreka do obrazovnih ustanova, prvenstveno u vezi s javnim gradskim prevozom – primjerice nefunkcionisanje niskopodnog prevoza ili odsustvo zvučne signalizacije. U tom kontekstu, istražuje se i zadovoljstvo studenata prostornom pristupačnošću fakulteta.

Dodatno, ispituje se koliko poslodavci pridaju pažnju i prioritet zapošljavanju osoba s fizičkim invaliditetom. Osobe s invaliditetom obrazuju se za profesije koje mogu obavljati, stoga im je neophodno osigurati priliku za zaposlenje, jer se radi o vrijednim i sposobnim radnicima. Posebno tokom osnovnog obrazovanja, korisno je pružiti smjernice za odabir srednjeg obrazovanja koje će im omogućiti da nakon završetka srednje škole stečena diploma bude korisna i da mogu obavljati profesiju za koju su se obrazovali.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I HIPOTETIČKI OKVIR

U razvijenim zemljama ovakve organizacije imaju značajnu ulogu. One se redovno pojavljuju kao partneri vladi u pregovorima, a pružaju i različite oblike tehničke pomoći u cilju jačanja kapaciteta svojih članica. Kao primjer često se navodi National Council of Voluntary Organisations u Velikoj Britaniji. U Njemačkoj je praksa da svaka nevladina organizacija pripada nekoj od krovnih organizacija prema svom području djelovanja. Brojni inostrani stručnjaci, koji su pružali tehničku pomoć za razvoj civilnog društva u tranzicijskim zemljama, često su se fokusirali na ideju osnivanja krovne nacionalne organizacije koja bi predstavljala sektor prema vladi i široj javnosti.²⁷ U posljednjih desetak godina civilni sektor

²⁷ Gojko Bežovan, Struktura civilnog društva u Hrvatskoj, *Politička misao*, Vol XXXIX, (2002.), br. 1, str. 63–87.

izrastao je u vrlo respektabilnog partnera vladi, a svojim idejama i smjernicama može dati značajan doprinos u oblikovanju javnih politika.

Civilno društvo predstavlja izraz ukupnih okolnosti u kojima nastaje i funkcioniše. "Nevladin sektor u Bosni i Hercegovini također odražava aktuelni društveno-politički kontekst, kako u strukturalnom, tako i u funkcionalnom smislu, i nije tek „implantat“ nastao intervencijom međunarodne zajednice. Ipak, ova intervencija je ostavila, i još uvijek ostavlja, duboke tragove u poratnom razvoju nevladinog sektora u BiH."²⁸

Hipotetički okvir istraživanja:

H0: Organizacije civilnog društva, kroz uspostavljanje političkog dijaloga, doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini.

H1: Javne institucije, kroz saradnju s organizacijama civilnog društva, promovišu značaj i ulogu evropskih integracija za razvoj Bosne i Hercegovine.

H2: Artikulacija i primjena javnih politika najčešće se ostvaruje kroz finansiranje programa i projekata organizacija civilnog društva iz budžeta ministarstava i tijela Vijeća ministara BiH.

H3: Najsvrsishodniji uticaj organizacija civilnog društva ostvaruje se kroz uključivanje u rane faze identifikacije problema i definisanja prioriteta.

Nezavisne varijable u ovom istraživanju su:

- Politički dijalog vlasti sa civilnim sektorom;
- Posebni institucionalni mehanizmi saradnje;
- Sporazumi između javnih institucija i organizacija civilnog društva;
- Javne konsultacije za izradu javnih politika;
- Učešće kroz medije i javne skupove.

Zavisne varijable uključuju:

- Unapređenje institucionalnih mehanizama saradnje Vijeća ministara BiH s organizacijama civilnog društva;
- Jače artikulisanje i primjena javnih politika;
- Proces provođenja pretpristupne pomoći Evropske unije;
- Stvaranje poticajnog okruženja za razvoj;
- Učešće u procesima kreiranja i primjene javnih politika;
- Donošenje i implementacija javnih politika;
- Kreiranje povoljnog pravnog i institucionalnog okruženja za učešće u političkom dijalogu;

Za potrebe ovog istraživanja, ukupno je 62 ispitanika odgovorilo na anketni upitnik.

²⁸ Ismet Sejfića, *NVO sektor u BiH, tranzicijski izazovi*, Bosanska riječ, Tuzla 2009, str. 9.

5. PRETPOSTAVKE ISTRAŽIVANJA

Vrijednost Cronbach-ovog Alfa koeficijenta za svaku stavku kretala se između 0,56 i 0,85, što ukazuje na visoku pouzdanost pitanja korištenog upitnika. Ovi rezultati smatraju se izuzetno prihvatljivim i predstavljaju odličan pokazatelj interne konzistentnosti. Nakon prikupljanja podataka, isti su uneseni u SPSS bazu podataka, a kao prvi korak izvršeno je testiranje interne konzistentnosti svakog odjeljka/konstrukta. U nastavku se prikazuje prikaz Cronbach-ovog Alfa koeficijenta za sve analizirane stavke.

Tabela 1. Cronbach Alpha coefficients za svaki konstrukt/odjeljak

Konstrukti / odjeljci:	Cronbach's Alpha
SPOR – STAVARANJE POTICAJNOG OKRUŽENJA ZA RAZVITAK	.567
SAJP – SARADNJA AKTERA I JAVNE POLITIKE	.857
CV OCD - DIJALOG VLASTI I ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA	.813
PDJRP - POLITIČKI DIJALOG I REFORMA JAVNE UPRAVE	.815

Analizom se može zaključiti da je vrlo mali broj pitanja nepovezan s ključnim konstruktima ciljanima u istraživačkom modelu, prema vrijednostima Cronbach-ovog Alfa koeficijenta. U skladu s pretpostavkama Centralne granične teoreme, tokom obrade podataka primijenjene su neparametarske tehnike i testovi, s obzirom na blagi desni iskorak raspodjele svake varijable unutar konstruiranog modela. Analiza normalnosti raspodjele najvažnijih varijabli odnosno konstrukata prikazana je tabelarno i grafički, što jasno pokazuje da nijedna varijabla nema potpuno normalnu raspodjelu.

6. PROCJENA PERCEPCIJE UTICAJA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA NA UNAPREĐENJE POLITIČKOG DIJALOGA U BOSNI I HERCEGOVINI

Istraživanje koje je provedeno ima za cilj ukazati na način na koji organizacije civilnog društva, kroz uspostavljanje političkog dijaloga, doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini. U nastavku je prikazan grafički prikaz rezultata anketnog istraživanja, u kojem su ispitanici zaokruživali jedan od ponuđenih brojeva na skali od 1 do 5 za svaku od navedenih tvrdnji. Time su izražavali stepen slaganja ili neslaganja sa tvrdnjama, pri čemu brojevi imaju sljedeće značenje: 1 – Potpuno se ne slažem, 2 – Pretežno se ne slažem, 3 – Nemam mišljenje, 4 – Pretežno se slažem i 5 – Potpuno se slažem.

Hipoteze istraživanja:

H0: Organizacije civilnog društva kroz uspostavljanje političkog dijaloga doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini.

H1: Javne institucije, kroz saradnju sa organizacijama civilnog društva, promovišu značaj i ulogu evropskih integracija za razvoj Bosne i Hercegovine.

H2: Artikulacija i primjena javnih politika najčešće se ostvaruje kroz finansiranje programa i projekata organizacija civilnog društva iz budžeta ministarstava i tijela Vijeća ministara BiH.

H3: Najsvrsishodniji uticaj organizacija civilnog društva ostvaruje se kroz uključivanje u rane faze identifikacije problema i definisanja prioriteta.

S obzirom na to da podaci nemaju normalnu raspodjelu, što potvrđuje negativna asimetrija (Skewness = -0,843) i značajnost prema Kolmogorov–Smirnov testu (Sig = 0,000), primijenjene su neparametrijske statističke tehnike, uključujući: H_i^2 test, Spearmanov koeficijent, Mann-Whitney U test, regresiju i druge relevantne metode.

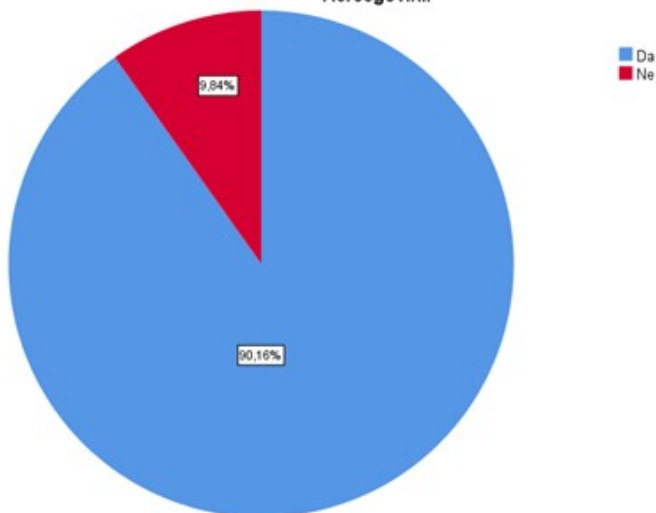
Za testiranje standardne nezavisnosti dviju kategoričkih varijabli, korišten je hi-kvadrat test u programu SPSS, pri čemu su upoređene hipoteze H_0 i H_1 :

H_0 : Organizacije civilnog društva kroz uspostavljanje političkog dijaloga doprinose reformi javne uprave u BiH.

H_1 : Javne institucije kroz saradnju sa organizacijama civilnog društva promovišu značaj i ulogu evropskih integracija za razvoj BiH.

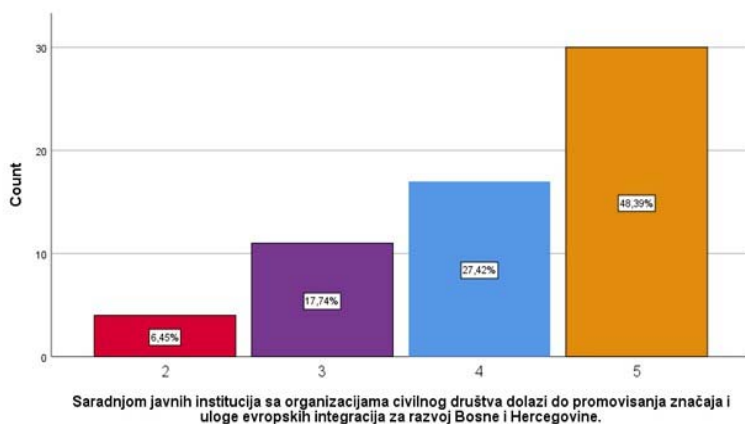
Grafkon 1.

Kroz uspostavljanje političkog dijaloga organizacije civilnog društva doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini.

Na pitanje da li organizacije civilnog društva kroz uspostavljanje političkog dijaloga doprinose reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini, pozitivno je odgovorilo 90,16% ispitanika, dok je 9,84% izrazilo negativno mišljenje.

Grafikon 2.

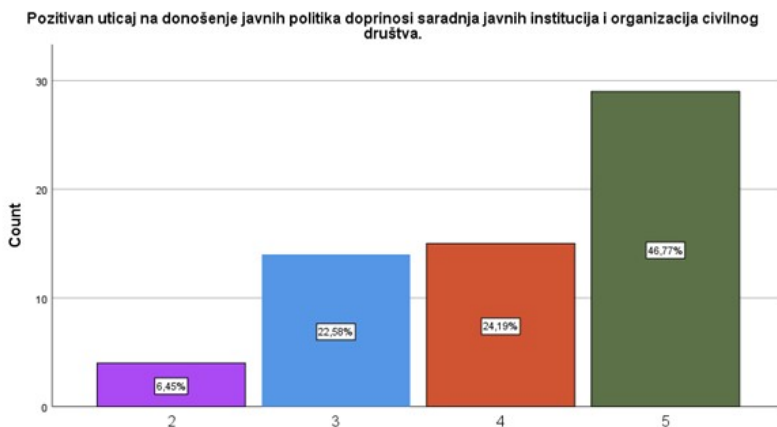
Najveći broj ispitanika (48,39%) izrazio je stav da se u potpunosti slaže, dok 27,42% ispitanika pretežno se slaže sa tvrdnjom da saradnja javnih institucija s organizacijama civilnog društva doprinosi promovisanja značaja i uloge evropskih integracija za razvoj Bosne i Hercegovine. Niti jedan ispitanik nije izrazio stav da se u potpunosti ne slaže s ovom tvrdnjom.

Grafikon 3.

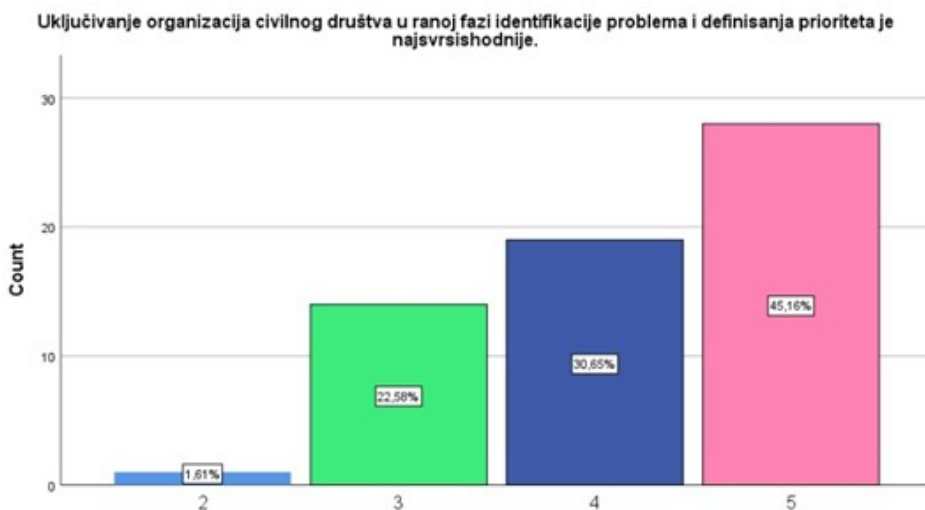
Što se tiče tvrdnje da finansiranjem programa i projekata organizacija civilnog društva iz budžeta ministarstava i tijela Vijeća ministara BiH dolazi do jačeg artikuliranja i primjene javnih politika, 48,39% ispitanika se u potpunosti slaže, dok 19,36% ispitanika pretežno se slaže s ovom tvrdnjom.

Grafikon 4.

Kako pozitivan uticaj na donošenje javnih politika doprinosi saradnja javnih institucija i organizacija civilnog društva u potpunosti se slaže 46,77% ispitanika dok se njih 24,19%

Grafikon 5.

S druge strane, 45,16% ispitanika smatra da je uključivanje organizacija civilnog društva u ranoj fazi identifikacije problema i definisanja prioriteta najsvrsishodnije. Analizom putem Pearson Chi-Square testa dobivena je vrijednost statistike od 3,974, uz $df = 6$, dok je Asymp. Sig. (2-sided), odnosno približna dvostrana vjerovatnoća, 0,680. Ovi rezultati ukazuju na postojanje asocijacije između analiziranih varijabli.

Tabela 1. Testiranje hipoteza H_0 i H_1

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,974 ^a	6	,680
Likelihood Ratio	3,663	6	,722
N of Valid Cases	62		

a. 9 cells (75,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,06.

Testiranjem standardne nezavisnosti dviju kategoričkih varijabli hi-kvadrat testom u programu SPSS upoređene su nul-hipoteza (H_0) i H_1 . Rezultati hi-kvadrat testa pokazuju nezavisnost ovih dviju kategoričkih varijabli. Konkretno, prema Pearson Chi-Square testu, vrijednost statistike iznosi 3,974, uz $df = 6$, dok je Asymp. Sig. (2-sided), odnosno približna dvostrana vjerovatnoća, 0,680, što ukazuje na postojanje asocijacije između analiziranih varijabli.

Tabela 2. Testiranje hipoteza H_0 i H_1

Symmetric Measures

		Value	Approximate Significance
Nominal by Nominal	Phi	,253	,680
	Cramer's V	,179	,680
N of Valid Cases		62	

U gore navedenim rezultatima, Cramer's V pokazuje vrijednosti $> 0,17$, što ukazuje na jaku povezanost i visoku međusobnu korelaciju analiziranih polja. Primjenom Hi-kvadrat testa nezavisnosti potvrđena je teza o statističkoj podudarnosti, pri čemu je vrijednost $\phi = 0,253$.

Tabela 3. Testiranje hipoteza Ho i H2

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,540 ^a	8	,587
Likelihood Ratio	7,009	8	,536
N of Valid Cases	62		

a. 12 cells (80,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,05.

Testiranjem standardne nezavisnosti dviju kategoričkih varijabli hi-kvadrat testom u programu SPSS upoređene su hipoteze H0 i H2. Rezultati hi-kvadrat testa pokazuju nezavisnost ovih dviju kategoričkih varijabli. Konkretno, prema Pearson Chi-Square testu, vrijednost statistike iznosi 6,540, uz $df = 8$, dok je Asymp. Sig. (2-sided), odnosno približna dvostrana vjerovatnoća, 0,587, što ukazuje na postojanje asocijacije između analiziranih varijabli. U navedenim rezultatima, Cramer's V pokazuje vrijednosti $> 0,230$, što ukazuje na jaku povezanost i visok stepen međusobne korelacije analiziranih polja. Primjenom Hi-kvadrat testa nezavisnosti potvrđena je teza o statističkoj podudarnosti, pri čemu je vrijednost $\phi = 0,325$.

Tabela 4. Testiranje hipoteza Ho i H2

Symmetric Measures

		Value	Approximate Significance
Nominal by Nominal	Phi	,325	,587
	Cramer's V	,230	,587
N of Valid Cases		62	

Tabela 5. Testiranje hipoteza Ho i H3

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	2,167 ^a	6	,904
Likelihood Ratio	2,673	6	,849
N of Valid Cases	62		

a. 9 cells (75,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,02.

Za kraj, upoređene su hipoteze H0 i H3. Rezultati hi-kvadrat testa pokazuju nezavisnost ovih dviju kategoričkih varijabli. Prema Pearson Chi-Square testu, vrijednost statistike iznosi 2,167, uz $df = 6$, dok je Asymp. Sig. (2-sided), odnosno približna dvostrana vjerovatnoća, 0,904, što ukazuje na postojanje asocijacije između analiziranih varijabli.

Tabela 6. Testiranje hipoteza Ho i H3

Symmetric Measures		Value	Approximate Significance
Nominal by Nominal	Phi	,187	,904
	Cramer's V	,132	,904
N of Valid Cases		62	

U gore navedenim rezultatima, Cramer's V pokazuje vrijednosti $0,1 < ES \leq 0,2$, što ukazuje na umjerenu povezanost između polja. Primjenom Hi-kvadrat testa nezavisnosti potvrđena je teza o statističkoj podudarnosti, pri čemu je vrijednost $\varphi = 0,187$.

7. ZAKLJUČAK

Civilni sektor, čineći zajedno s javnim i poslovnim sektorom temelj društva, može značajno doprinijeti edukaciji šire javnosti o različitim društvenim pitanjima. Nakon završetka rata i potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. godine, te uspostave civilnog sektora u Bosni i Hercegovini, prošlo je 26 godina. Broj od približno 12.000 nevladinih organizacija postavlja pitanje svrhe i učinkovitosti osnivanja ovakvih organizacija. Nevladin sektor predstavlja jedini prostor slobode i aktivizma u BiH, ali je i dalje relativno nepodržan od strane vlasti.

Kao pozitivni primjeri djelovanja ističu se Koalicija za borbu protiv govora mržnje, koja je inicirala izmjene Zakona o govoru mržnje, te Mreža za izgradnju mira, Ženska mreža i Eko mreža BiH. Problemi u saradnji između različitih predstavnika nevladinih organizacija često nastaju zbog razlika u programima i vrijednosnim osnovama, dok se savezi i zajednički identitet formiraju na osnovu sličnosti programa. Ključ uspješnog rada udruga civilnog sektora jeste osviještenost o državnim i međunarodnim prioritetima, analiza vlastitih kapaciteta te pošten, sveobuhvatan i transparentan pristup civilnom društvu. U prošlosti je saradnja među nevladinim organizacijama uglavnom bila zasnovana na projektima od kojih je najviše korist imao kreator projekta, a ne same zajednice.

Građanske inicijative i društveni pokreti predstavljaju oblike učešća građana u demokratskom društvu. U BiH postoji značajan broj socijalno isključenih građana,

koji su često suočeni s niskim nivoom obrazovanja, niskim samopouzdanjem, zdravstvenim problemima i nedostatkom radnog iskustva. Stoga je neophodno ohrabrivati ih i uključivati u programe obrazovanja odraslih kako bi stekli potrebna znanja i vještine, uz individualizirani pristup mentorskih usluga.

Participacija nevladinih organizacija kreće se od aktivnog uključivanja u javne rasprave do partnerstva s vladinim institucijama. Motivacija pojedinca ključna je za učešće u procesima javnih konsultacija. Radnosposobne osobe moraju kontinuirano razvijati svoj ljudski kapital, znanja i vještine, kao i održavati zdravstveno stanje kako bi unaprijedile zapošljivost i postale konkurentne na tržištu rada. Socijalno uključivanje se može dodatno podržati programima školovanja, većim javnim ulaganjima u obrazovanje ranjivih grupa, jednakošću u pristupu javnim uslugama i informacijama, te poštivanjem prava i obaveza svih građana.

Povezivanje nevladinih organizacija s Evropskom unijom doprinosi većoj međunarodnoj podršci, što predstavlja ključni podsticaj za razvoj sektora. U okviru istraživanja razmatrani su primjeri Mađarske i Hrvatske, gdje nevladine organizacije aktivno implementiraju mjere javnih politika. Analiza komparativnog pristupa s Bosnom i Hercegovinom ukazuje na važnost institucionalnih metoda djelovanja nevladinih organizacija, kao što su javno zagovaranje, monitoring, politička participacija, kontrola i edukacija.

Generalna hipoteza: „Uspostavljanje političkog dijaloga organizacija civilnog društva doprinosi reformi javne uprave u Bosni i Hercegovini“ potvrđena je, pri čemu je 90,16% ispitanika dalo pozitivan odgovor, a 9,84% negativan. Najveći broj ispitanika u potpunosti se slaže s tvrdnjom da saradnja javnih institucija s organizacijama civilnog društva promoviše značaj i ulogu evropskih integracija za razvoj BiH.

Također, ispitanici su u velikoj mjeri potvrdili da finansiranje programa i projekata nevladinih organizacija iz budžeta ministarstava i tijela Vijeća ministara BiH doprinosi jačanju artikulacije i primjene javnih politika. Većina ispitanika ističe kako je uključivanje organizacija civilnog društva u ranoj fazi identifikacije problema i definisanja prioriteta najefikasnije.

Za kraj, hipoteze H0, H1, H2 i H3 testirane su primjenom hi-kvadrat testa standardne nezavisnosti u programu SPSS. Rezultati pokazuju nezavisnost zadatih varijabli, dok približne dvostrane vjerovatnoće ukazuju na postojanje asocijacije među analiziranim varijablama.

Literatura

Knjige:

1. Beck, U., Šta je globalizacija? Zablude globalizma-odgovori na globalizaciju, Vizura, Zagreb, 2003.
2. Bagvati, J., U odbranu globalizacije, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
3. Cohen, L. J. Arato, A. Civil Society and Political Theory, Cambridge, MA: The M.I.T. 1992., Press.
4. Castles, G. G. Komparativne javne politike-primjeri poslijeratne preobrazbe, Masmedija, Zagreb 2009, 40.
5. Đorđević, S., Analiza javnih politika, Čigoja, Beograd 2010.
6. Stubbs, P. i Gregson, K. (urednici): Social Policy, Protection and Practice: the care of vulnerable groups in Bosnia-Herzegovina, Svijetlost, Sarajevo 1998, 24.
7. Havel, V. u: The Power of the Powerless ed. John Kene, Hutchinson, London, 1985.
8. Kin, Dž., Civilno društvo, stare slike, nove vizije, Filip Višnjić, Beograd 2003.
9. Lapaš Davorin, Međunarodne nevladine organizacije kao subjekti međunarodnog prava, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 1999.
10. Maglajlić, R. A.; Edin Hodžić, R. "Political Participation." In Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina, ed. Dobrila Govedarica, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006.
11. Mataga, Z., Pravno na slobodu udruživanja prema Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Strazbur 2006.
12. Pavlović, V., Civilno društvo i demokratija, Udruženje za političke nauka, Srbije, Beograd, 2004.
13. Peters, G., Pierre, J. (ur.), Handbook of Public Policy, Sage, London 2004.
14. Radalj, M., Odnosi s javnošću u neprofitnim organizacijama, Hrvatska sveučilišna naklada/HUOJ, Zagreb 2018.
15. Stubbs, P. i Gregson, K. (ur): Social Policy, Protection and Practice: the care of vulnerable groups in Bosnia-Herzegovina, Svijetlost, Sarajevo 1998.
16. Salomon L. M. at. al., The Nonprofit Sector: For What and for Whom?, Johns Hopkins University, 2000.
17. Sejfića, I., NVO sektor u BiH, tranzicijski izazovi, Bosanska riječ, Tuzla 2009.
18. Zgodić, E., Tajni život demokratije, Dobra knjiga, Sarajevo 2010.

Časopisi:

1. Bežovan, G., Struktura civilnog društva u Hrvatskoj, Politička misao, Vol XXXIX, (2002.), br. 1, 63–87.
2. Ebrahim, A., World Development, 2003, Vol. 31, issue 5, 813-829

3. Heywood, F., Understanding needs: A starting point for quality. *Housing Studies*, 2004, 19(5): 709–726.
4. Ninković-Papić, R., at al. „Izvještaj o procjeni socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini“, FSU u BiH, august 2012, 30.
5. Pavlović, V. *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauka, Srbije, Beograd, 2004, 18-19, (dalje: V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*)
6. Teegen, H., et al. The importance of nongovernmental organizations (NGOs) in global governance and value creation: An international business research agenda, *Journal of International Business Studies*, 2004, Vol. 35, 463-483.